

Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.)

В статті аналізувався процес вивчення в Україні протягом кінця 1980-х – 1990-х рр. суспільно-політичної системи, яка склалася в Україні за часів Й. Сталіна. Зверталася увага на докорінні зміни в історичній науці — розширення тематики досліджень, оприлюднення численних документальних джерел, використання нових концепцій, методів дослідження, нові оцінки історичних явищ.

Ключові слова: тоталітаризм, історіографія, НКВД, «Реабілітовані історією».

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. для історичної науки України став етапом докорінних змін, коли замість попередньої марксистської моделі почала формуватися національна модель вітчизняної історії. Серед найбільш актуальних і поширених тем, які потребували осмислення, нового вивчення, парадигмальних змін — проблема сталінізму. Чіткого розуміння цього поняття не існувало. Одні мали на увазі добу керування державою Й. Сталіним і всі злочини, пов'язані з тим періодом, інші — певну ідеологію, політичну систему тощо. Лише згодом історики, політологи, філософи осмислюючи феномен сталінізму як певної моделі тоталітаризму, почали розуміти його саме як суспільно-політичну систему. Вона мала свої риси і ознаки — зрощення державної і партійної влади, повна ідеологізація всіх сфер суспільного життя, масовий терор як метод формування системи, вождизм, культ особи тощо.

На сьогодні, можна вважати, що наукові дослідження суспільно-політичної системи України сталінських часів сформувалися в певний напрямок, який потребує історіографічного осмислення. Історіографічні праці, присвячені означеній проблематиці, висвітлюють її окремі аспекти: історіографію політичного терору в Ук-

* Терлецька І.В. — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського Національного Торговельно-Економічного Університету.

раїні¹, практики тоталітаризму в Україні, в тому числі діяльності державних органів², голодомор³, становлення суспільно-політичної системи в Україні протягом 1920–1930-х рр.⁴

Метою даної статті є узагальнююче історіографічне дослідження процесу вивчення суспільно-політичної системи України сталінської доби (кінець 1920-х – початок 1950-х рр.) і спроба виявити основні закономірності змін історіографії проблеми в Україні, що відбулися протягом кінця 1980-х – 1990-х рр.

Історіографічне осмислення характеру політичної влади і суспільства в СРСР за часів керівництва держави Й. Сталіним почалося ще з 30-х років минулого століття. Тоді побачили світ поодинокі праці колишніх громадян країни та згодом репресованих політичних діячів, які мали радше теоретико-публіцистичний

¹ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (II пол. 1980-х – 1990-ті роки) // Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Біб. покаж. – Житомир. «Полісся», 2007. – С. 4–35; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // Міжнарод. наук. конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», Чернівці, 16–18 травня 2000 р. – Чернівці. «Рута», 2001. – Т. 1. – С. 319–325; Подкур Р.Ю. Політичні репресії в історіографії другої пол. 80-х – поч. 90-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 28. – С. 471–485; та ін.

² Хаген М. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 88–100; Рубльов О.С. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії. До постановки проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні – Вип. 10. – К., 2000. – Ч. 2. Історіографія. – С. 237–238; Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 112–122.

³ Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. – 2003. – № 5. – С. 125–145; Його ж. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 186–199; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: біб. покаж. / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁴ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.; Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т., 2008. – 314 с.

характер. В них з критичних позицій аналізувалося суспільство, правляча партія більшовиків, політична влада і методи керівництва партією і країною. Наприклад, М. Бердяєв, Г. Федотов проаналізували суспільство і владу тих часів, яку останній назвав «сталінократією». Перша спроба радянської історіографії вивчити й осмислити характер, певні риси епохи, яку згодом назвуть сталінізмом, відбулася в період хрущовської «відлиги» — після 1956 р. Завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на ХХ з'їзді партії 25 лютого 1956 р. в суспільних науках відбулися певні зміни. Доповідь М. С. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» було зачитано на спеціальному закритому засіданні делегатів ХХ з'їзду (але офіційно надруковано лише у 1989 р.), а згодом, 30 червня 1956 р., прийнято спеціальну Постанову ЦК КПРС про подолання культу особи та його наслідків. В цій постанові зазначалося, що «він був відданим марксизму-ленінізму, як теоретик та крупний організатор очолив боротьбу партії проти троцькістів». Хоча виступ М. Хрущова і постанова ХХ з'їзду були не непослідовні, обмежені в оцінках і висновках стосовно Сталіна, дії лідера КПРС мали широкий резонанс, в тому числі в суспільних науках. Вчені почали розглядати питання про методи формування культу особи, в тому числі фальсифікацію історичної минулого заради звеличування й міфологізації образу непогрішимого «вождя». Під «культу особи» малося на увазі: перебільшення заслуг і ролі Сталіна в історії, надмірне його вихваляння, приписування не існуючих заслуг, а також конкретні помилки в політиці «батька й вождя всіх народів». Історики звертали увагу на факти примусового переписування історії; штучного звуження тематики наукових досліджень⁵. Про сталінізм як суспільно-політичну систему в жодному разі не йшлося.

Принципово новий суспільний і науковий погляд на радянське минуле СРСР і, зокрема України, сталінських часів почав формуватися в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. У листопаді 1987 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України провів круглий стіл з актуальних проблем історико-партійної науки, в якому взяли участь завідувачі кафедр історії КПРС провідних ви-

⁵Слов М. 22 съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. – 1962. – № 3.

щих навчальних закладів. На цій нараді-семінарі, як і на аналогічній нараді істориків у Москві, ставилося завдання дослідити нові проблеми вітчизняної історії, при цьому зберігаючи «позитивне начало». У березні 1988 р. Інститут історії Академії наук УРСР провів аналогічний круглий стіл з актуальних проблем історичної науки. Вчені розуміли, що відбувається криза історичної науки, але її причини вбачали в недотриманні ленінських принципів історизму та висвітлення об'єктивної реальності. З 1988 р. в Україні почався процес осмислення сталінізму, вивчення його різних аспектів і, особливо, репресивної політики. Цей процес з початку (1987–1989 рр.) знаходився під увагою вищих партійних органів України, які, з одного боку, закликали до змін і переосмислення, а, з іншого, намагалися контролювати й тримати наукові пошуки в певних ідеологічних межах. В першу чергу, належало переглянути ставлення до відомих партійно-державних діячів. Йшлося про Х. Раковського, М. Скрипника, О. Шумського та ін. Серед наукових часописів України пальму першості мав «Український історичний журнал», хоч в порівнянні з публіцистикою він явно «відставав»⁶. Лише з 1990 р. від цензури над верстками матеріалів «УІЖ» відмовився всемогутній Головліт, а в повсякденну роботу редколегії ввійшло слово «плюралізм» — так згадував роки перебудови тодішній головний редактор М. В. Коваль⁷. Серед найперших, окремо виданих праць, можна назвати невеличку збірку «Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики». Цю збірку було видано Інститутом історії Академії наук УРСР. В ній вперше в українській радянській історіографії йшлося про репресії кінця 1930-х рр. серед військових (Д. В. Табачник) і про помилки Сталіна у стосунках з Югославією у другій половині 1940-х рр. (О. Ф. Юрченко, М. С. Каменецький).

Переломними для української історіографії стали 1989–1990 рр. Серед «піонерів перебудови» в історичній науці були фахівці з історико-партійної науки. Безумовно, не всі. Серед перших — Ю. Шаповал, Р. Пиріг, В. Репринцев та ін.⁸. Науковці звернулися до «білих плям» історії України — сталінських репресій в Україні, полі-

⁶ *Єфименко Г.Г.* Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 роки) // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 93–118.

⁷ *Коваль М.В.* Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 16.

⁸ *Єфименко Г.Г.* Вказ. праця. – С. 93–118.

тики Сталіна по відношенню до селянства, колективізації, голоду 1930-х рр. в Україні, депортацій українського населення, демографічних втрат за часів сталінізму, механізму державної влади. Темі репресій в Україні присвячено дослідження Д. В. Табачника⁹, О. С. Рубльова¹⁰, Г. В. Касьянова¹¹, В. М. Волковинського¹² та ін.

Увагу українських дослідників привернула сталінська нищівна політика стосовно українського селянства, в тому числі трагедія голоду 1933 р. Першим дослідником цього питання був С. В. Кульчицький. Він ще з 1960-х рр. займався вивченням народного господарства України і, зокрема, життям українського селянства¹³. Найпершою публікацією в Україні, яка порушувала тему штучно створеного голоду 1932–1933 рр., була стаття С. Кульчицького «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 роках»¹⁴.

⁹ Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр.; Юрченко О.Ф. Каменецький М.С. З історії радянсько-югославських відносин у другій половині 40-х років – першій половині 50-х рр. // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики / Академія наук УРСР. Ін-т історії України НАН України – К., 1988. – 40 с.; Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: історико-документальна сповідь // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140–157; Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина – К., 1990. – 58 с.; Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; Табачник Д.В. Чорні роки комсомолу України – К.: Молодь, 1990. – 135 с.; Його ж. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К., 1991. – С. 85–103.; Його ж. Ті, що не схилили голови // Радуга – 1991. – № 11. – С. 123–134 та ін.

¹⁰ Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.) // УІЖ. – 1991. – № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

¹¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

¹² Волковинський В.М. Армія і народ: 20–30-ті роки: Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії. – К.: Либідь, 1990. – 128 с.

¹³ Кульчицький С.В. Народне господарство України за роки Радянської влади і перспективи його розвитку в новій п'ятирічці: автореф. дис. ... к. економ. наук. – К., 1967. – 27 с.; Його ж. Становлення основ соціалістичного укладу життя селянства УРСР. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.

¹⁴ Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // УІЖ. – 1988. – № 3. – С. 5–27.

Автор звертав увагу на той факт, що причинами голоду в Україні була не посуха, як це твердили на офіційному рівні, а сталінська політика на селі. У 1989 р. він опублікував дві праці, присвячені темі голоду: «1933-й: трагедія голоду» та «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні»¹⁵. Через два роки вийшла книга, яка набула широкого розголосу, — «Ціна «великого перелому»¹⁶, в якій ґрунтовно, як на той час, висвітлено сутність і наслідки сталінської колективізації в Україні, проблему голодомору 1932–1933 років. Значущою публікацією стало видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Саме ці дослідження розпочали процес, який згодом науковці визначили як суверенізацію, націоналізацію історії.

Ще однією формою репресій були примусові депортації населення. Це питання досліджував М. Ф. Бугай¹⁷. Вчений оприлюднив важливі документальні джерела щодо депортацій населення з України. Також українські дослідники почали активно розробляти тему демографічних втрат України, які сталися через репресивну сталінську політику. Окрім С. В. Кульчицького, цією проблемою в означений період займалися А. Л. Перковський, С. І. Пирожков¹⁸.

Найбільш системними, концептуальними, на наш погляд, стали наукові праці синтезного характеру. Наприклад, історика Ю. І. Шаповала¹⁹. Перш за все, йдеться про дослідження «Сталінізм і Україна», яке вперше було надруковано на шпальтах «Українського історичного журналу», а також його монографію «У ті трагічні роки». Автор використав нові факти, нові оцінки у висвіт-

¹⁵ *Кульчицький С.В.* 1933 — трагедія голоду. — К. Знання, 1989. — 47 с.; *Його ж.* Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. — К., 1989. — 13 с.

¹⁶ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — К.: Україна. 1991. — 431 с.

¹⁷ *Бугай Н.Ф.* Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // УІЖ. — 1990. — № 10, 11.

¹⁸ *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. — 1989. — № 8; *Вони ж.* Демографічні втрати Української РСР у 40-і роки // УІЖ. — 1990. — № 2.

¹⁹ *Шаповал Ю.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні — К.: Політвидав України, 1990. — 143 с.; *Його ж.* Сталінізм і Україна // УІЖ. — 1991. — № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12; 1992. — № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7–8, 9, 10–11, 12.; Про минуле заради майбутнього / Упоряд. Ю. Шаповал. — К., 1989.; *Його ж.* Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. — К., 1990.

ленні теми. Водночас, аналізуючи цю та інші праці вітчизняних дослідників, можна побачити, що чіткого розуміння понять «сталінізм», «сталінщина» і «тоталітаризм» не існувало. Вчені більш за все зосередилися на емпіричному матеріалі, перш за все, репресіях. У 1991 р. побачила світ ще одна вагома публікація системного характеру — монографія В. М. Даниленко, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»²⁰, в якій наведено новий фактологічний матеріал, системні підходи до висвітлення минулого, не тільки перебіг подій, але й аналіз причин та наслідків терору. Таким чином, можемо зробити висновок, що на момент 1991 р. з'явилися перші системні, узагальнюючі праці, присвячені сталінізму в Україні, в яких наводився аналіз сталінської епохи як реальній практиці тоталітаризму, хоч автори й не зосереджували свою увагу саме на понятті «тоталітаризм». Проте, термін сталінізм став в українській історіографії тих часів популярним.

З отриманням суверенітету й незалежності, створенням власної державності, в Україні активно розпочалася суверенізація історичної науки. Щодо характеристики основних тенденцій української історіографії 1990-х рр. минулого століття, то склалися різні оцінки й погляди, які можна об'єднати однією спільною тезою: в суспільних науках, зокрема, історичній, спостерігалася методологічна криза²¹. Про кризу історичної науки в світі і в Україні заговорили наприкінці 1980-х рр.²² Більшість українських істориків констатували «кризу історіографії» як галузі наукового знання в сучасній Україні²³, відзначали, що формування нової національної історії знаходилося під значним впливом політичного чинника, а наукові публікації за своєю якістю й обґрунтуванням небезпечно

²⁰ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

²¹ Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – 227 с.

²² Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної історичної науки // УІЖ. – 1998. – № 5.– С. 30.

²³ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: Кол. моногр. / Ред. Л. Зашкільняк. – Львів: Львів. наці. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

зблизилися із ненауковою публіцистикою²⁴. Не всі історики погоджуються саме з такою характеристикою українського історіографічного дискурсу 1990-х рр. минулого століття, але не помітити означені різними дослідниками негативні тенденції, важко.

Водночас історична наука змінилася парадигмально, методологічно. Історики, політологи, філософи при висвітленні історичного минулого почали використовувати нові підходи, концепції. Зокрема, стали частіше використовувати міждисциплінарний підхід, такі методи дослідження як системний, структурний, антропологічний, математичні методи та ін. Історики почали більше уваги приділяти не тільки оприлюдненню нових фактів, а й новим концепціям. Наприклад, при висвітленні радянського минулого, перш за все, сталінських часів, поширення набула концепція тоталітаризму. Відбулася публікація великого масиву документальних джерел.

Протягом 1990-х рр. в українській історіографії чільне місце зайняла проблема сталінізму. Передусім, розширилася тематика досліджень. Серед основних тем були: тоталітаризм як суспільно-політичний феномен; сталінізм як втілення тоталітарної моделі влади і суспільства; репресії в Україні; формування і діяльність партійно-державного апарату, особливо карально-репресивних органів; номенклатура як соціальна опора сталінізму; ідеологія, ментальність суспільства; культура, освіта, наука як об'єкт і, водночас, засіб формування сталінізму; голодомор в Україні, депортації населення як прояви соціального і політичного терору влади проти населення; опір сталінізму. Перша половина 1990-х рр. стала своєрідним перехідним етапом, названим «пострадянським». Вчені методологічно по-новому висвітлювали історичне минуле. Саме в ці роки з'являються серйозні вітчизняні дослідження, присвячені проблемам тоталітаризму взагалі та його втіленню в Україні зокрема. Концепція тоталітаризму стала новою методологічною основою у висвітленні сталінської епохи. Теоретичні аспекти сталінської моделі тоталітаризму стали предметом дослідження різних суспільних наук. Йдеться про політологічні дисертаційні дослідження А. Б. Дещиці, В. О. Китаєва; узагальнюючі за характером монографії істориків Д. В. Табачника, Ю. І. Ша-

²⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть... – С. 5.

повала, Б. О. Яроша; концептуальні наукові статті історико-політологічного характеру В. Кулика, Ф. Рудича, Т. Метельової, С. Грабовського. Більша ж частина досліджень присвячена емпіриці. Найпопулярнішою проблемою стало вивчення репресій в Україні як найбільш зловісної й характерної ознаки сталінізму. Публікація численних документальних джерел, архівних матеріалів розпочалося з початку 1990-х рр., але видання основного масиву документальних матеріалів, монографій, присвячених джерелознавству з проблем «репресології», відбулося вже у другій половині 1990-х рр. Одним з самих важливих здобутків української історичної науки протягом 1990-х рр. минулого століття стало оприлюднення численних документальних архівних джерел, які розкривали характер і зміст сталінізму як системи, заснованої на масовому терорі, і, водночас, життя людей — і тих, хто творив тоталітаризм, і тих, хто був його жертвами. При сталінському тоталітаризмові ці життєві лінії пересіклися.

З 1992 р. була започаткована серія багатотомного науково-документального видання узагальнюючого характеру «Реабілітовані історією», яке, по суті, було багатожанровим: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Це видання здійснювалося за ініціативи і за редакційним керівництвом академіка П. Т. Тронька під егідою Інституту історії України НАН України. Перший том побачив світ у 1992 рр. і був виданий у Полтаві²⁵. Всього опубліковано 57 томів, кожен з яких виходив в одному з обласних центрів і присвячувався трагічним подіям і постатям, які представляли певну область України²⁶. Протягом 1990-х рр. вийшло чимало збірок документів, архівних матеріалів про жертв сталінських репресій в регіонах²⁷. Протя-

²⁵ Реабілітовані історією / АН України, Інститут історії України. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с

²⁶ Політичні репресії в Україні (1917–1980). Бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

²⁷ Київ: жертви репресій. Т. 1 – К.: Логос, 1997. – 496 с.; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. Кн. перша. – К.: Укр. центр духов. культури. 1999. – 568 с.; *Пам'ять Биківні. Документи і матеріали.* – К.: Рідний край, 2000. – 319 с.; *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і одеської області за роки радянської влади.* Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – 752 с.; 1999. –

гом 1997–1999 рр. вийшли три томи дуже цікавих документальних джерел про українських в'язнів, які відбували покарання на Соловках, — «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії»²⁸. Ця унікальна публікація містить подробиці щодо розстрілів в'язнів в урочищі Сандормох у Карелії, «розстрільні» протоколи засідання особливої трійки Управління НКВД, а також документи і матеріали з Регіонального управління ФСБ РФ по Архангельській області, а також з Соловків. Про інший масштабний злочин вже на території України розповідається у виданні «Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення»²⁹.

Певну роль після 1991 р. у публікаціях раніш таємних архівних матеріалів ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ відіграв Галузевий державний архів Служби безпеки України. З 1993 р. розпочинаються публікації недоступних раніше документів спецслужб. Спочатку матеріали виходили у періодичному виданні «Наше минуле»³⁰. Згодом, починаючи з 1994 р. почав видаватись часопис «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», що мав науково-публіцистичний характер. Це єдине в Україні періодичне видання такого спрямування. Як відмічають дослідники сталінізму в Україні, часопис відіграв важливу роль у процесі вивчення цієї проблематики. В ньому було опубліковано статті Ю. Шаповала, В. Пристайка, Р. Пиріг, О. Рубльова, В. Репринцева та інших фахівців. Багато зробили для оприлюднення, систематизації, аналізу документальних джерел Ю. Шаповал, В. Пристайко³¹, В. Золотарьов³², Р. Подкур³³, С. Бі-

Т. 2. – 800 с.; Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. – 161 с; Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецьк: РВП «Либідь», 1995.

²⁸ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К.: Сфера, 1997. – Т. 1. – 325 с.; 1998. – Т. 2. – 286 с.; 1999. – Т. 3. – 291 с.

²⁹ Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення – К. 1994.

³⁰ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 39–15.

³¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

³² Пристайко В., Шаповал Ю., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

³³ Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX століття): автореф. дис... к.і.н. – К., 1999. – 21 с.

локінь³⁴. За монографію «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження» дослідник Сергій Білокінь отримав Національну премію України ім. Т. Шевченка за 2002 рік, а у 2000 р. захистив докторську дисертацію з цієї проблематики³⁵. Значний внесок у оприлюднення документальних джерел зробив І. Г. Білас, який у двотомній монографії «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» надрукував 73 нових документа³⁶. Також слід відмітити джерелознавчі публікації Р. Я. Пиріга³⁷.

Протягом 1990-х рр. пройшли наукові конференції, симпозиуми, присвячені сталінському терору. У вересні 1994 р. відбулася конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80 –ті роки» під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права та Всеукраїнського та Київського товариства політв'язнів і репресованих³⁸. У лютому 1998 р. пройшов Міжнародний симпозиум «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організований Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина), в якому брали участь і дослідники з України.

Серед досліджень системного характеру, в яких концептуально розглядався тоталітаризм в Україні сталінських часів, практи-

³⁴ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження – К. ДМП «Полімед», 1999. – 446 с.

³⁵ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): автореф. дис.... д і.н. – К., 2000. – 35 с.

³⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.

³⁷ Пиріг Р.Я. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): 36. док. і матер. У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. 1 – 146 с.; Ч. 2 – 24 с; Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання / Український державний науково-дослідний ін-т архівної справи і документознавства, Державний архів СБ України. – К., 1998.

³⁸ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжн. наук. конф. Київ, 15–16 вересня 1994 р. НАНУ / Ін-т історії України; Ін-т держави і права; Всеукр. та Київ. т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко, Є. В. Пронюк та ін. – К., 1998. – 290 с.

ка сталінського терору, слід назвати праці І. Г. Біласа³⁹, Д. В. Табачника⁴⁰, Ю. І. Шаповала⁴¹, Б. О. Яроша⁴². Протягом 1990-х рр. вищезгадані науковці захистили докторські дисертації, в яких досліджувалися різні аспекти сталінізму в Україні.

Цікавою і з фактологічної, і з парадигмальної точки зору, стала монографія «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття». Її автор розглядав як концептуальні засади теорії тоталітаризму і сталінізму, так і практичне втілення на теренах Західної України⁴³.

Слід звернути увагу, що в «перебудовчій» історіографії використовувалося в основному поняття «репресії», відтепер — «державний терор». Дослідник зосереджував увагу на негативних явищах, які принесла з собою радянська влада, — депортації, заслання, в'язниці, розстріли, зловживання владою, корупція і мародерство, насильницька русифікація, спотворена кадрова політика тощо. Абсолютна більшість керівних кадрів фактично у всіх сферах, наголошував дослідник, складалася з не місцевих. На одну позитивну рису зверталася увага: населення отримало можливість навчатися, отримати кваліфіковану медичну допомогу. Провина за всі злочини покладається, перш за все, на партію, зрощену з державою, з її політикою терору й насильницької русифікації

³⁹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.; Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: автореф. дис. ... д.і.н. – Львів, 1994.

⁴⁰ Табачник Д.В. Масові репресії в Україні. – К., 1992; Його ж. Репресоване відродження. – К., 1993; Його ж. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: автореф. дис. ... д.і.н. – К., 1995; Креміль В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996.

⁴¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.

⁴² Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.; Його ж. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х рр. ХХ ст. (Історико-політологічний аспект): автореф. дис.... д.пол.н. – К., 1995. – 43 с.

⁴³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття.

та колективізації, чого населення не бажало і від чого найбільше потерпало.

Монографію І. Г. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953» присвячено формуванню й діяльності саме каральних органів на території Західної України⁴⁴. Автор акцентував увагу на масових зловживаннях владою репресивних органів, коли нищили й вбивали навіть тих, хто ставився до режиму лояльно, в тому числі членів родин червоноармійців. Дослідник звернув увагу на етнічний склад кадрів в різних галузях суспільного життя.

Авторитетним дослідником проблеми сталінізму в Україні став Ю. І. Шаповал, який протягом 1990-х рр. надрукував низку монографій і серію наукових статей, присвячених сталінській добі в Україні. У 1993 р. побачила світ монографія «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії»⁴⁵. Автор вивчав репресії влади проти різних прошарків населення — інтелігенції, військових кадрів, селянства, партійно-радянської номенклатури. Ю. Шаповал вважав, що терор в Україні розпочався навіть раніш, ніж в цілому по СРСР, а великий терор 1937–1938 рр. в Україні був тільки продовженням репресій попередніх часів. Особливу роль у формуванні режиму зіграла номенклатура, яка сама була і суб'єктом, а згодом, і об'єктом терору. В іншій праці Ю. Шаповала — «Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні»⁴⁶ — автор опублікував ряд нових документів, що ілюстрували його концепцію. У 1997 р. колектив авторів надрукували книгу «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи»⁴⁷, в якій приділено увагу номенклатурі, перш за все, в органах безпеки, її поглядам, стилю діяльності, біографіям. Як і в згаданій нами монографії С. І. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління...», яка вийшла два роки потому, в книзі вивчалися політичні біографії чекістів. Розповіді про чекістів, подані в обох книгах, чудово доповнюють одна одну. Вимальовувався соціально-політичний портрет тих, хто у 1937–1938 рр. працював в реп-

⁴⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.

⁴⁵ Шаповал Ю. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – 351 с.

⁴⁶ Шаповал Ю. І. Людина і система... – 272 с.

⁴⁷ Пристайко В., Шаповал Ю., Золотарьов В. Вказ. соч.

ресивно-каральній системі. Освітній рівень більшості керівних кадрів був мізерним. Навіть серед вищого керівництва НКВС більшість або не мала ніякої освіти, або початкову. Наприклад, нарком внутрішніх справ УСРР Ізраїль Леплевський освіти не мав — самоук; начальник 3-го відділу (контррозвідка) Моїсей Александровський (Юкельзон) — самоук. У більшості начальників відділів наркомату внутрішніх справ була лише початкова освіта або в кращому випадку середня⁴⁸. По суті, це були маргінали. Соціальне походження у чекістів було зовсім не пролетарське. Загалом це були вихідці із родин торговців, прикажчиків, власників бакалійної лавки, службовців, годинників, закрійників, кравців. Так, наприклад, один з начальників, Михаїл Френкель, походив з родини власника заводу. Були й інші схожі випадки⁴⁹. Значна частина чекістів страждала нервовими розладами, а інколи були взагалі психічно хворими.

В навчальному посібнику З. Г. Лихолобової «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецької області» опублікований матеріал про соціальний портрет репресованих. В більшості своїй це були або робітники, або інтелігенти. Саме в Донецькій області найбільше заарештованих було серед робітників, що пояснювалося специфікою області. На другому місці йшла науково-технічна інтелігенція, далі службовці, багато було вчителів та медичних працівників⁵⁰. Освітній рівень репресованих був значно вищий, ніж в цілому у населення області. Якщо на 1 тис. мешканців області осіб з вищою освітою було всього 6,6 чол., то серед репресованих цей показник становив 93 особи. Більша частина мали вік від 26 до 45 років. Тобто заарештовували молодих, освічених — кращих. З 1200 заарештованих понад 50% розстріляно, 20% звільнено, а решту засуджено на термін від 8 до 25 років. С. Білокінь в згада-

⁴⁸ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К. ДМП «Полімед», 1999.– С. 346–359.

⁴⁹ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.).– С. 108.

⁵⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донецької області): Навч. посіб. – Донецьк: ДонДУ, 1996.– С. 72–73.

ній монографії зробив висновок, що генофонд нації було зруйновано, адже тривалий час, майже всі роки радянської влади, гинули (або їх «знешкоджували» в інший спосіб) кращі. В першу чергу, влада винищувала саме інтелігенцію.

Терор в Україні мав виразно антиукраїнський характер — це підкреслюють абсолютна більшість дослідників теми сталінізму в Україні. Масовий терор серед певних груп населення в Україні — соціальних, етнічних — розглядається в монографіях В. І. Граба⁵¹, Г. В. Касьянова⁵², Г. Костюка⁵³, О. М. Мироненко, Ю. С. Шемшученко⁵⁴, О. С. Рубльова⁵⁵, В. В. Ченцова⁵⁶. Дослідники аналізували репресії щодо інтелігенції, інших соціальних прошарків, окремих етнічних груп. Автори вказували, що серед різних етносів, які проживали на території України, найбільш нищівних репресій зазнали німці, поляки, греки та ін. Репресіям проти німецького населення присвячено монографію українського історика В. Ченцова «Політичні долі. Політичні репресії проти німецького населення України в 1920-ті – 1930-ті рр.»⁵⁷.

Окремою драматичною темою в українській історіографії була і є тема голодомору 1930-х, голоду 1940-х рр. Протягом 1990-х рр. побачили світ добірки документальних джерел, присвячених голодомору в Україні, особливо 1932–1933 рр., в різних регіонах, в тому числі на території Західної України, на Поділлі, Харківщині, Вінниччині та інших регіонах⁵⁸.

⁵¹ *Граб В.І.* У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. – Полтава, 1999. – 215 с.

⁵² *Касьянов Г.В.* Вказ. праця.

⁵³ *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К. «Смолокип», 1995. – 508 с.

⁵⁴ *Шемшученко Ю.С., Мироненко О.М.* Жертви репресій. – К., 1993.

⁵⁵ *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції.

⁵⁶ *Ченцов В.В.* Политические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е гг. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Упокорення голодом. Зб. док. / Упоряд. М. Мухіна. – К., 1993; *Шульга І.Г.* Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993; *Кузунтяк М.* Голодомор 1933-го і Західна Україна. Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років. – Івано-Франківськ, 1994; Голод в Україні, 1946–1947: Док. і матер. –

Тема голодомору стала предметом обговорення на міжнародних науково-теоретичних конференціях: «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка була організована НАН України, Інститутом історії України⁵⁹; «Голод — геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». Участь в конференціях брали С. Кульчицький, В. Марочко, С. Горошко. Під час обговорення (1993 і 1998 рр.) історики висунули тезу, що штучно створений владою голодомор мав на меті не лише «викачування» хліба з села, але і знищення українців, більшість яких проживала в селах. Звідси робився висновок, що голодомор 1932–1933 рр. слід вважати геноцидом українського народу. Розглядалися ці теми і в окремих виданнях — монографіях, навчальних посібниках⁶⁰. Зокрема, досліджували українські голодомори С. В. Кульчицький, М. М. Шитюк та ін.⁶¹

До форм терору радянського суспільства відносяться й депортації населення. Документальні джерела з означеної проблематики були надруковані у згаданих нами монографіях, в тому числі монографії І. Г. Біласа. Але вийшли й окремі збірки документів⁶², присвячені депортаціям населення із Західної України. Репресії, голод, депортації та інші катастрофи неминуче приводили до людських жертв, демографічних втрат. Демографічні катастрофи в Україні вивчались протягом багатьох років (з кінця 80-х рр.) дослідниками С. Пірожковим й А. Перковським⁶³.

К., 1996; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих / Упоряд. Т. Поліщук. – К., 1997; Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт.-упоряд.: Винокуров Ф., Подкур Р. – Вінниця, 1998; Голодомор на Житомирщині 1930–1934 роки: Документи і спогади: Збірник. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – 84 с.

⁵⁹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. / С. В. Кульчицький (відп. ред.), НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 199 с.

⁶⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁶¹ Шитюк М. Голодомори ХХ ст. – К., 1997.

⁶² Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Львів, 1996. – Т. 1.

⁶³ Перковський А.Л., Пірожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки; Вони ж. Демографічні втрати Української РСР у 40-ві роки;

Тема сталінізму як суспільної системи знайшла ґрунтовне відображення працях узагальнюючого характеру з історії України⁶⁴. Зокрема, в монографії «Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» аналізуються причини, передумови, прояви сталінізму в Україні⁶⁵. Серед причин формування сталінізму автори визначили російські традиції самодержавної абсолютистської влади, слабкість реформаторських сил, низький рівень культури мас. До суб'єктивних причин відносять монопольне становище партії, мораль та ідеологію, які відкидали ідею правої держави. Окремий розділ присвячено репресивній практиці тоталітаризму щодо України. Національну політику сталінської влади автори характеризували як етноцид. Терор мав не лише антинаціональні, антиукраїнські риси, але й іраціональні.

Дослідники звертали увагу, що репресіям найбільше підлягали інтелігенція та селянство. Трагедія суспільства полягала у деформації сталінізмом свідомості людей. Причому деформація виявилася настільки сильною, що, по суті, новий тип мислення згодом передавався у спадок іншим поколінням, зазначали дослідники.

Про ідеологію сталінізму йдеться в монографії О. А. Удода «Історія і духовність»⁶⁶. Атрибутивною ознакою тоталітарного політичного режиму, пише автор, є всемогутність ідеології, функція якої полягає в міфотворчості (додамо від себе, як і будь якої ідеології — Авт.). В СРСР таку функцію було покладено на відділ пропаганди ЦК КПРС та його місцеві органи. Знаряддями пропаганди були освіти, виховання, педагогіка, наука. Система вихо-

Вони ж. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. – 1997. – Травень–червень. – № 5(8).

⁶⁴ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К.: «ARS-Ukraine», 1996. – 793 с.; Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Під ред. П. П. Панченка, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 3–11; *Удод О.А.* Історія і духовність – К.: Генеза, 1999; *Якунін В.К., Мартинов М.Д.* Клію і Сталін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1998. – 151 с.; Сталінізм і Україна: доктрина і практика // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (18 – пер. пол. 20 ст.) – Дніпропетровськ, 1998. – С. 145–154.

⁶⁵ *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: Альтернативи поступу. Критика історичного досвіду.

⁶⁶ *Удод О.А.* Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999.

увала людину, яка завжди діяла за інструкціями, схемами, методиками, була залежна в поглядах і поведінці від політичного керівництва, постійно демонструвала лояльність до влади. Освітою, вихованням прищеплювалася деформована колективність⁶⁷. Типовою рисою свідомості і поведінки тоталітарної людини є конформізм. Людина була ладна підлаштуватись під будь-які погляди, будь-яку ідеологію, аби це відповідало настановам влади і збереженню власного благополуччя.

Вплив сталінізму на історичну науку, процес «ідеологізації» і «політизації» історичної науки, перетворення її в знаряддя побудови казарменого соціалізму й тотальної боротьби з інакомислячими висвітлено в монографії дніпропетровських вчених В. К. Якуніна, М. Д. Мартинова «Клію і Сталін»⁶⁸.

Про мораль більшовиків докладно висвітлювалося у роботі Ю. Г. Сергієнко «Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ століття – 60-ті роки). Історичний аспект»⁶⁹. У монографії досліджувалася етика політичної діяльності за умов однопартійної системи в Україні (1925–1960-ті рр.). Автор зауважив, що після приходу до влади Сталіна до згаданих норм додалися доносьительство, неможливість мати зв'язки з чужими елементами (якщо навіть мова йшла про родичів), прагнення догодити начальству, лицемірство та ін. Водночас культивувалася непорушність сім'ї, боротьба з пияцтвом. Ще на одну рису партійної моралі слід звернути увагу. Поголовна не освіченість і ворожість до всього «панського»: книжок, витворів мистецтва, гарних манер тощо. Автор писав, що на початку 1930-х рр. не було жодного секретаря райкому партії, який би мав вищу освіту, і навіть середня була рідкістю⁷⁰. Як підкреслював Ю. Сергієнко, в період диктатури Сталіна критерій у моралі був один, найголовніший — абсолютна відданість вождю. І ще одну

⁶⁷ Удод О.А. Історія і духовність. – С. 72.

⁶⁸ Якунин В.К., Мартинов М.Д. Клію и Сталин. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 163.

⁶⁹ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (поч. ХХ століття – 60-ті роки). Історичний аспект. – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238 с.

⁷⁰ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті... – С. 142.

думку слід навести, яка має принципове значення. Моральний кодекс створювався не тільки Сталіним. Чимало зусиль в цю працю вклали і «старі революціонери». Він є надбанням всього лівого радикалізму⁷¹.

Підводячи підсумок історіографічного дискурсу сталінізму протягом кінця 1980-х – 1990-х рр., можна стверджувати, що у досліджуваний період почали формуватися нові парадигми у вітчизняній історичній науці. Націоналізація історії, яка розпочалася в 1989–1991 рр., отримала логічне продовження. В цей період відбувся злам попередніх методологічних підходів і принципів. Одним з нових підходів стала концепція тоталітаризму, запозичена у західній і частково російської політичної науки. Розглядаючи історію України радянських часів і, в першу чергу, періоду володарювання Сталіна, історики стали використовувати поняття і змістовне наповнення концепції тоталітаризму.

Також із західної політології були взяті методи наукового пізнання — системний, інституційний і структурно-функціональний підходи, які розглядали суспільство як складну сукупність систем, що мали свій механізм, структуру, розподіл функцій. Головне місце в політичній системі займали політичні інститути, інститути публічної влади. При вивченні сталінізму історики звернули особливу увагу на політичні інститути, їх роль, розподіл функцій — правлячу партію, державні органи, репресивно-каральну систему. Окрім термінів «сталінізм», «сталінщина», «тоталітаризм», стали активно використовувати й інші — «партія-держава», «номенклатура», які раніш не розглядалися українською історіографією.

Історики продовжували «населяти історію людьми». В монографіях, наукових статтях значна увага приділялася розповідям про репресованих діячів, особливо інтелігенції. Також привернули увагу дослідників і постаті «творців» тоталітарної системи, в тому числі діячів репресивно-каральних органів.

Особливе місце в історіографії зайняла тема політичного й соціального терору — репресій, депортацій, голодомору. Найбільшу увагу привернули репресії інтелігенції і серед партійно-державних працівників, за національною ознакою. Більшість дослід-

⁷¹ Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті... – С. 164.

ників підкреслювали антиукраїнський характер терору. Провина за терор покладалася на Й. Сталіна, його оточення, пануючу партію, зрощену з державою, і номенклатуру. Завзятими виконавцями — органи державної безпеки.

Ідеологія сталінізму розглядалася як системо утворюючий чинник тоталітаризму. Зроблені перші спроби проаналізувати ментальність суспільства, окремої особистості тієї доби. Серед рис ментальності вирізняли конформізм, лицемірство, бажання догодити начальству, владі, непримиренність до «чужих елементів», а, особливо, неосвіченість. Водночас, характерними рисами були віра в комунізм, дисциплінованість, почуття обов'язку. Відповідальність за антигуманність влади і формування деформованої свідомості покладалася на Компартію.

Загалом сталінську політику стосовно України частина наукового загалу інтерпретувала як геноцид і етноцид. Формувалася ідея про роль сталінізму у деформації суспільної свідомості.

Важливим здобутком української історіографії стало оприлюднення численних документальних матеріалів, в тому числі архівів ЧК–ГПУ–НКВД–КДБ. Були опубліковані збірки документів стосовно репресій в регіонах України, спогади в'язнів з України СРСР, голодомор 1932–1933 рр., депортації населення.

Однак, незважаючи на значний обсяг публікацій, присвячених сталінізму в Україні, проблема висвітлена нерівномірно: переважна їх більшість присвячена масовим репресіям. Також відмітимо наявність плутанини у використанні термінології. В публікаціях активно почали використовувати різні терміни: «тоталітаризм», «авторитаризм», «номенклатурно-бюрократична система», «партократія», «сталінізм», «сталінщина», «державний соціалізм», «тоталітарна колективність». При цьому автори публікацій рідко пояснюють, що саме вони мають на увазі. Спостерігався методологічний еkleктизм. Дискусійним залишилося питання про хронологічні межі тоталітаризму в СРСР.

Не дослідженими залишилися ряд питань:

перше — про соціальну базу сталінізму,

друге — ставлення населення до влади і сталінізму,

третє — ментальність, культура тоталітарного суспільства (у різних верств і етнічних груп були свої субкультури),

четверте — роль, діяльність громадських організацій, таких як профспілки, комсомол,
п'яте — демографічні наслідки репресій, голоду тощо.

В статье анализировался процесс изучения в Украине в конце 1980-х – 1990-х гг. общественно-политической системы, которая была создана И. Сталиным. Обращалось внимание на коренные изменения в исторической науке — расширение тематики исследований, публикацию многочисленных документальных источников, использование новых концепций, методов исследования, новые оценки исторических явлений.

Ключевые слова: тоталитаризм, историография, НКВД, «Реабилитированные историей»

The process of study in Ukraine at the end of 1980–1990 years social and political system, which formed in Ukraine during J. Stalin ruling at this article is analysing. Also pay attention to basis changes in historical science such as: the diversification subjects of investigations, the opening numerous documents, the using new conceptions, methods of investigations, the new marks of historical events.

Key words : totalitarizm, historiography, NKVD , «Rehabilitate by history».